

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.11, No. 22
Autumn 2022 & Winter 2023

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

A Inquiry On the Methodological Structure of Islamic Wisdom with an Emphasis on the Ontological Field

Abdalhosein khosropanah¹
Hesamaldin Moemeni Shahraki²

Abstract

Methodology of Islamic wisdom is one of the most important and influential topics in the understanding and progress of Islamic philosophy. A detailed understanding of Islamic wisdom methodology helps to show Islamic wisdom to be original and different from other philosophical schools; Unfortunately, the methodology of existing schools in the flow of Islamic wisdom has received less attention, reading and research. This article using library resources and using historical and logical-epistemological approaches and descriptive, explanatory, analytical and reasoning methods; It seeks to answer this question, what is the methodological structure of Islamic wisdom - with an emphasis on the ontological field - and what are its components? Scientific methodology is a process that is made from the stages of

---

¹. Professor at the Islamic Research Institute for Culture and Thought, Corresponding author
khosropanahdezfuli@gmail.com

². Researcher at the Islamic Research Institute for Culture and Education
momeni@gmail.com

Received: 25/08/2022

Reviewed: 01/08/2022

Revised: 20/09/2022

Accepted: 20/09/2022

philosophical foundations, paradigms, strategies, techniques, methods, approaches and Attitudes in philosophy. Paradigms of Islamic wisdom include Masha, Ishraq, Masha'i-Ishraqi, Yamani, Sadrai and Neo-Sadrai, and the strategies of philosophical research are also divided into two parts, simple and combined.

Keywords: Paradigm, Research Strategy, Method, Approach, Attitude.

Problem Statement

Methodology is a secondary science that plays an important role in the systematic and pathological understanding of the current state of knowledge and its future direction. It can be said that the first attention to method and methodology was done in the works of Descartes.

The methodology of philosophy helps us to understand the process of reaching the answer of the philosopher and to go along with the current of philosophizing and to relate different philosophical views and look at them as a philosophical system. In fact, not knowing the methodological process of philosophy will lead to an insular understanding of philosophical opinions.

Unfortunately, in the works that have dealt with the methodology of various schools of Islamic wisdom and Islamic philosophers, they have not seen methodology as structured knowledge and a process, and they have mistakenly considered methodology to be the same method and say that the methodology of Islamic philosophy revolves around proof. It revolves around intuition and narration.

We believe that methodology is a structured knowledge and a process that is only one step of that method, and besides the method, it has other steps as well. So, the problem of the current research is, what is the structure of the methodology of Islamic wisdom - with an emphasis on the ontological field -? The sub-problems of the research are that what is the role of philosophical foundations, paradigms, strategies, techniques, methods, approaches and attitudes in the methodology of Islamic wisdom? And what is the difference between methodology and method?

Method

In this article, we do not seek to explain the methodology of philosophers or schools of Islamic philosophy, but by using historical and logical-epistemological approaches and descriptive, explanatory, analytical and argumentative methods, we seek that the process To draw the structured knowledge of methodology of Islamic philosophy; That is, to show how the structure and organization of the methodology of Islamic wisdom is, what stages and components it has, and what is the role of strategy, technique, method, approach and attitude in this process. In fact, this article only intends to introduce and show the methodological structure of Islamic philosophy; Not entering the methodology of Islamic wisdom or schools of Islamic philosophy or Islamic philosophers.

Findings and Results

Scientific methodology is a structured process that starts from philosophical foundations and determines which philosophical foundations have been selected, and then principles and paradigms are selected based on these philosophical foundations, and then the strategy/ strategies appropriate are adopted. In the next step based on the previous steps; Techniques, methods, approaches and attitudes are used and the research problem is answered.

The philosophical basis of the methodology of Islamic wisdom is fundamentalism realism. Islamic wisdom has the paradigms of Masha, Ishraq, Masha'i-Ishraqi, Yamani, Sadra and Neo-Sadra, which:

- The paradigm of Masha's philosophy is to demonstrate the concepts of theoretical and practical wisdom.
- Paradigm of enlightenment wisdom is the explanation of mystical concepts.
- Paradigm of Masha'i-Ishraqi school is the demonstration of theoretical and practical wisdom concepts and mystical concepts.
- The paradigm of Yamani wisdom is the demonstration of faith concepts.
- The paradigm of Sadra's wisdom is the theological explanation of philosophical, mystical and natural concepts.
- The paradigm of Neo-sadrai philosophy is theological reasoning and socialization of philosophical and mystical concepts.

Philosophical research strategies are divided into two parts: simple and combined. Simple research strategies include analogical strategy, analytical strategy, inductive strategy, interpretive strategy, and intuitive strategy. Also, combined strategies are the result of combining two or more simple strategies with each other.

The method is how to apply the foundations, principles and rules (tools and sources of knowledge/matter and form) that are used in various stages of research to understand, describe, judge and produce knowledge and theory in order to approach the answer to the problem and ultimately solve the research problem. takes

The approach is the angle of view and the collective attitude of scientists and experts in the emergence of a certain theory or idea, and the Attitude is the same angle, horizon, field of vision and personal attitude of scientists and researchers in the emergence of a certain theory or idea.

References

- Blaikie, N, Designing Social Research, Tehran, ney, 2020. Persian.
 Farabi, A, Al-aa'maal Al-falsafiya, Beirut, Dar al-manahel, 1993. Arabic.
 ..... , Al-mantehiyyat, Qom, Ayatollah Marashi's maktaba, 1987. Arabic.
 ..... , Fosul Al-muntazaa, Tehran, Al-maktaba Al-zahra, 1984. Arabic.
 Ibne-Sina, Al-esharat, Qom, Al-balaghah, 1996. Arabic.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.11, No. 22
Autumn 2022 & Winter 2023

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال یازدهم، شماره ۲۲
پاییز و زمستان ۱۴۰۱
صفحات ۳۷۱-۳۹۸

جستاری در ساختار روش‌شناسی حکمت اسلامی با تأکید بر ساخت هستی‌شناختی

عبدالحسین خسروپناه^۱
حسام‌الدین مؤمنی شهرکی^۲

چکیده

روش‌شناسی حکمت اسلامی از جمله مباحث بسیار مهم و تأثیرگذار در فهم و پیشرفت فلسفه اسلامی است. شناخت دقیق روش‌شناسی حکمت اسلامی، به اصیل بودن و متمایز نشان دادن حکمت اسلامی از دیگر مکاتب فلسفی یاری می‌رساند؛ این در حالی است که متأسفانه روش‌شناسی مکاتب موجود در جریان حکمت اسلامی کمتر مورد توجه، خوانش و پژوهش قرار گرفته شده است. این مقاله با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از رویکردهای تاریخی و منطقی-معرفت‌شناختی و روش‌های توصیفی، تعلیلی، تحلیلی و استدلالی؛ در پی پاسخگویی به این مسئله است که ساختار

khosropanahdezfuli@gmail.com
momeni@gmail.com

^۱. استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، نویسنده مسئول
^۲. پژوهشگر پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۷

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۶/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۹

روش‌شناسی حکمت اسلامی - با تأکید بر ساحت هستی‌شناختی - چگونه است و از چه اجزائی تشکیل یافته است؟ روش‌شناسی دانشی فرایندی است که از مراحل مبانی فلسفی، پارادایم‌ها، استراتژی‌ها، تکنیک‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌های موجود در فلسفه ساخته شده است. پارادایم‌های حکمت اسلامی عبارتند از مشا، اشراق، مشایی-اشراقی، یمانی، صدرایی و نوصدرایی و استراتژی‌های پژوهش فلسفی نیز بر دو بخش بسیط و ترکیبی هستند. کلمات کلیدی: پارادایم، استراتژی پژوهش، روش، رهیافت، رویکرد.

۱- بیان مسئله

روش‌شناسی دانشی درجه دوم است که در فهم نظام‌مند و آسیب‌شناسی وضعیت فعلی دانش و جهت‌دهی آینده آن نقش مهمی ایفا می‌کند. می‌توان گفت که اولین توجه به روش و روش‌شناسی در آثار دکارت انجام گرفته است (ر.ک: دکارت، ۱۹۹۷، ص ۴۲-۴۳ و ۹۹-۱۰۱).

روش‌شناسی فلسفه ما را یاری می‌کند تا فرایند به پاسخ رسیدن فیلسوف را بفهمیم و با جریان فلسفه‌ورزی همراه شویم و دیدگاه‌های مختلف فلسفی را به هم ربط دهیم و آن‌ها را به صورت یک دستگاه فلسفی نگاه کنیم. در واقع ندانستن فرایند روش‌شناسی فلسفه، منجر به فهم جزیره‌ای آرای فلسفی خواهد شد.

متأسفانه در آثاری که به روش‌شناسی مکاتب گوناگون حکمت اسلامی و فلاسفه اسلامی پرداخته شده، روش‌شناسی را دانشی ساختارمند و فرایندی ندیده و به اشتباه روش‌شناسی را همان روش دانسته‌اند و می‌گویند روش‌شناسی فلسفه اسلامی حول برهان، شهود و نقل می‌چرخد.

به باور ما روش‌شناسی دانشی ساختارمند و فرایندی است که تنها یک مرحله از این فرایند را مرحله روش تشکیل داده است و به جز روش، دارای گام‌های دیگری نیز هست. پس مسئله پژوهش حاضر عبارت است از اینکه ساختار روش‌شناسی حکمت اسلامی - با تأکید بر ساحت هستی‌شناختی - چگونه است؟ مسائل فرعی تحقیق نیز بدین قرارند که نقش مبانی فلسفی، پارادایم‌ها، استراتژی‌ها، تکنیک‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌ها در روش‌شناسی حکمت اسلامی چیست؟ و تفاوت میان روش‌شناسی و روش چیست؟

۲- پیشینه پژوهش

برخی از پژوهش‌هایی که در حوزه روش‌شناسی فلسفه اسلامی انجام شده است عبارتند از:

- سید یدالله یزدانپناه، تأملاتی در فلسفه فلسفه اسلامی، کتاب فردا، ۱۳۹۶
مؤلف محترم روش علم فلسفه را روش عقلی برهانی می‌داند و به برخی مباحث روشی فلسفه اسلامی از جمله نوع برهان مورد استفاده در فلسفه؛ انواع کنش‌های عقل نظری؛ شهود عقلی به مثابه پایه فلسفه؛ روش اشراقی به مثابه روش خاص حکمت متعالیه؛ و بهره‌گیری از دین و عرفان نظری در فلسفه بسان روش عام (با تأکید بر روش حکمت متعالیه) پرداخته است.

- رسول نادری و حمید خدابخشیان، «روش‌شناسی فلسفه اسلامی»، معرفت فلسفی، سال پنجم، ش ۱، پاییز ۱۳۸۶
نگارندگان با تکیه بر آرای صاحبان اصلی سه مکتب مشائی، اشراقی و صدرایی، به بررسی روش‌های به کار رفته در فلسفه اسلامی پرداخته و روش‌های برهانی، شهودی و نقلی که توسط فیلسوفان در فلسفه اسلامی بکار رفته را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند.

- سید عباس نبوی، «متد تحقیق در فلسفه»، کیهان اندیشه، ش ۵۸، ۱۳۷۳
نویسنده معتقد است که در تحقیق فلسفی فلاسفه اسلامی؛ روش عقلی صحت قضایای پژوهش‌شده فلسفی را منوط به تأیید عقلی صورت و ماده براهین این قضایا می‌کند و روش اشراقی هم به عنوان یک مشرب ضعیف در فلسفه اسلامی بروز و ظهور یافته است. هرچند فلسفه اسلامی در قسمتی از تحقیق فلسفی، روش صحیح و منتجی را انتخاب کرده است؛ ولی در بقیه قسمت‌ها ارزش واقع‌نمایی روش خویش را نتوانسته ثابت کند و درواقع این جریان فلسفی از روشی همه‌جانبه و کارآمد بهره نبرده است. به نظر می‌رسد که چاره کار یافتن روش‌های پیچیده‌تر در پژوهش فلسفی است. بدین صورت که تفکر فلسفی در مبادی نخستین اندیشه و ادراک باید بر روش عقلی محض و در شناخت حقائق عام طبیعت باید بر دین و وحی اتکا نماید.

- محمدصادق علی‌پور، «تحلیلی بر مفهوم روش و بازتعریف آن»، معرفت فلسفی، سال هفدهم، ش ۶۶، زمستان ۱۳۹۸

بر اساس این مقاله، طرح مباحث روش‌شناسی مستلزم وجود فهمی روشن و مشترک از مفهوم و حقیقت «روش» است. مفهوم روش، مفهومی فلسفی است که فاعل، جهت، وضع موجود و مطلوب، الگو و قلمرو، مهم‌ترین لوازم آن است. تعریف مختار روش عبارت است از «کیفیت انتقال انسان از وضعیت نامطلوب به وضعیت مطلوب».

- علی‌اصغر جعفری ولنی، «منطق به مثابه روش شناسی پژوهش‌های فلسفی»، پژوهش‌های معرفت‌شناختی بهار و تابستان ۱۳۹۷ شماره ۱۵

به باور مؤلف پژوهش به معنای فکر و روش پژوهش هم صورت فکر است؛ بنابراین علم منطق - به عنوان ضامن صحت صورت فکر - روش‌شناسی پژوهش فلسفی است. او تلاش خود را در این جهت می‌داند که بتواند روش تحقیق جامعی فراهم آورد که اصول و فنون جدید پژوهش را در نسبت با مبانی منطقی مورد توجه قرار داده و آن را به عنوان چارچوب روش تحقیق علوم عقلی ارائه کند. پس «روش‌شناسی پژوهش‌های فلسفی» تجلی سیمای جدیدی از هویت ابزاری و جنبه مهارتی منطق است، یعنی مباحث منطقی همچون تعریف فکر و مراحل آن، اصول مطالب و... در حکم ملاکی است که محقق فلسفی در انتظام بخشیدن به تحقیق خویش باید از آن بهره برد.

تا جایی که نگارندگان جست‌وجو کرده‌اند در آثار نگاشته شده در این حوزه؛ روش و روش‌شناسی را یکسان گرفته‌اند و نگاه ساختارمند و فرایندی‌ای به روش‌شناسی حکمت اسلامی وجود ندارد. ما در این مقاله به هیچ وجه به دنبال تبیین روش‌شناسی فلاسفه یا مکاتب فلسفه اسلامی نیستیم، بلکه با بهره‌گیری از رویکردهای تاریخی و منطقی - معرفت‌شناختی و روش‌های توصیفی، تعلیلی، تحلیلی و استدلالی در پی آن هستیم که فرایند ساختارمند دانش روش‌شناسی فلسفه اسلامی را ترسیم کنیم، یعنی نشان دهیم که ساختار و سازمان روش‌شناسی حکمت اسلامی چگونه است، دارای چه مراحل و اجزائی است و نقش استراتژی، تکنیک، روش، رویکرد و رهیافت در این فرایند چیست. در واقع این مقاله فقط قصد معرفی و نمایش ساختار روش‌شناسی فلسفه اسلامی را دارد؛ نه ورود به روش‌شناسی حکمت اسلامی یا مکاتب فلسفه اسلامی یا فلاسفه اسلامی.

۳- فرایند روش‌شناسی

روش‌شناسی (Methodology) دانشی فرایندی و ساختارمند است که از مراحل مبانی فلسفی، پارادایم‌ها و استراتژی‌ها، تکنیک‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌ها تشکیل شده است. ساختار روش‌شناسی فلسفه اسلامی دارای هفت مرحله است که اکنون به تبیین این مراحل هفتگانه می‌پردازیم:

۳-۱ مبانی فلسفی

روش‌شناسی هر دانشی مبتنی بر یکسری مبانی فلسفی (Philosophical Foundations) است. مبانی فلسفی‌ای که در روش‌شناسی فلسفه کاربرد دارند، بیشتر مبانی معرفت‌شناسی معرفت هستند. تمام فلاسفه اسلامی قائل به رئالیسم مبنای‌گرایی هستند (ر.ک: فارابی، ۱۹۸۷، ج ۱، ص ۲۷۰-۲۶۹؛ ابن‌سینا، ۱۹۹۶، ج ۱، صص ۲۱۵-۲۱۴ و ۲۱۳-۲۲۷؛ شهاب‌الدین یحیی سهروردی، ۱۹۹۴، ج ۱، ص ۲۱۱-۲۱۲ و ج ۲، ص ۱۸؛ طوسی، ۱۹۸۲، ص ۳۴۴-۳۴۶؛ میرداماد، ۲۰۰۲، ج ۱، ص ۵۳۳، ج ۲، صص ۴۵-۴۴ و ۱۴۰؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۵۱۸؛ طباطبایی، ۲۰۰۸، ج ۲، ص ۱۸۱-۱۸۰). که بر اساس این مبنای معرفت‌شناختی؛ امکان شناخت، ملاک شناخت و معیار شناخت مطرح می‌گردد. در واقع رئالیسم معرفتی دارای سه رکن است:

- ۱- امکان معرفت: بر اساس این رکن؛ شکاکیت و نسبی‌گرایی نفی می‌شوند.
  - ۲- ملاک معرفت: در ملاک معرفت، نظریه صدق مطرح می‌شود که نظریه صدق فلاسفه اسلامی نظریه مطابقت است.
  - ۳- معیار معرفت: در معیار معرفت، فلاسفه اسلامی معتقد به نظریه بداهت هستند.
- البته می‌توان اصل وجود واقعیت را جزو مبانی فلسفی دانست؛ اما چون بازگشت این اصل نیز به بدیهیات است، ما در اینجا با یک مبنا روبرو هستیم و آن رئالیسم مبنای‌گرایی است.

۳-۲ پارادایم

پارادایم (Paradigm) چارچوب و الگویی است مشتمل بر اصول مستخرج از مبانی فلسفی که استراتژی‌ها را جهت می‌دهد و استراتژی می‌خواهد این اصول یا اصل را پیاده‌سازی کند.

به باور ما پارادایم‌های فلسفه اسلامی عبارتند از:

۱- فلسفه مشا

حکمای مشایی فلسفه را به حکمت عام و جامع بین حکمت نظری و عملی تعریف کرده‌اند (ر.ک: فارابی، ۱۹۸۴، ص ۶۲-۶۱؛ ابن‌سینا، ۱۹۸۰، ص ۱۷-۱۶) و در هر دو حوزه حکمت نظری و عملی به تألیف آثار پرداخته‌اند. این مطلب به ویژه در آثار فلسفی فارابی بسیار مشهود است. نوع ورود این فلاسفه به حکمت‌های نظری و عملی بدین گونه است که در تلاش‌اند تا تمام مدعیات خویش را مستدل بیان کنند؛ آن‌چنان که حتی در اخلاق هم استدلال می‌آورند (ر.ک: فارابی، ۱۹۹۳؛ ابن‌سینا، ۱۹۰۹؛ مسکویه، ۱۹۹۱). بنابراین پارادایم فلسفه مشا مدلل‌سازی مفاهیم حکمت نظری و عملی است.

۲- فلسفه اشراق

شیخ اشراق در عصری زندگی می‌کند که نه تنها متکلمان و فقها بر نامشروع بودن فلسفه فتوا می‌دادند، بلکه صوفیانی چون ابوحامد غزالی و شهاب‌الدین عمر سهروردی نیز به تکفیر فیلسوفان می‌پرداختند. غزالی معتقد است که دین مساوی با فلسفه و کلام نیست، بلکه دین با تصوف برابر است. او دارای پارادایم تصوف‌گرایی است و جامعه علمی آن زمان، دیدگاه غزالی را پذیرفته است (ر.ک: غزالی، ۲۰۰۳؛ شهاب‌الدین عمر سهروردی، ۲۰۰۰).

شیخ اشراق اگرچه در ابتدا دارای گرایش مشایی است؛ ولی او در این فضای فکری متأثر از پارادایم غزالی رشد می‌کند. بر این اساس به مرور دغدغه سهروردی عرفان و تصوف می‌شود؛ اما می‌خواهد این مشاهدات و مکاشفات را مدلل‌سازی کند و بر این مبنا به دنبال دستیابی به یک منطق جدیدی است که جوابگوی هدف او باشد. او مفاهیم عرفانی را از ایران باستان و سایر عرفان‌ها از جمله یونان باستان گرفته و با شهودات خودش

همراه کرده و دغدغه ایجاد یک نظام حکمی - ملکوتی دارد که این در پارادایم مدلل‌سازی تصوف‌گرایی تبلور پیدا کرده (ر.ک: شهاب‌الدین یحیی سهروردی، 1994، ج ۱، ص ۷۴-۷۰ و ج ۲، صص ۱۰-۱۲ و ۱۵۶). بنابراین پارادایم حکمت اشراق، مدلل‌سازی مفاهیم عرفانی است.

۳- فلسفه مشایی - اشراقی

پس از غزالی و پارادایم تصوف‌گرایی او، متکلمانی چون شهرستانی و فخرالدین رازی نیز وارد معرکه شدند و به مقابله جدی با فلسفه مشا پرداختند تا کلام اشعری را بجای فلسفه بوعلی بنشانند (ر.ک: شهرستانی، 1985؛ فخرالدین رازی، 2006؛ همو، 1991). در این شرایط است که خواجه طوس به دفاع از فلسفه و شیخ‌الرئیس - به عنوان نماد فلاسفه اسلامی - برمی‌خیزد.

نصیرالدین طوسی به هیچ وجه خود را محصور در آرای مشایی و سینوی نکرد و به طور کامل به آن پایبند نماند، بلکه بر اساس شناخت دقیقی که از فلسفه اشراقی داشت، از این نظام حکمی نیز بهره برده است؛ به عنوان نمونه او در بحث ماده نخستین از آرای فلاسفه مشایی فاصله گرفته و تحت تأثیر حکمای اشراقی وجود هیولی اولی را مردود می‌داند (طوسی، 2005، صص ۲۳۰-۲۲۹).

خواجه در مباحث فلسفی ترکیبی از فارابی، ابن‌سینا و سهروردی است؛ در واقع این مکتب فکری بین پارادایم مشا و پارادایم اشراق ترکیب ایجاد کرده، ولی پارادایم جدیدی نیاورده است. پس می‌توان پارادایم مکتب مشایی - اشراقی را مدلل‌سازی مفاهیم حکمت نظری و عملی و مدلل‌سازی مفاهیم عرفانی (مدلل‌سازی مفاهیم حکمت نظری و عملی و مفاهیم عرفانی) دانست.

۴- فلسفه یمانی

نقدهای تعارض فلسفه با دین توسط حدیث‌گرایان اهل تسنن و اخبار‌گرایان شیعه و تعارض فلسفه با عرفان نظری؛ چالش دوران میرداماد است. او به دنبال خنثی‌سازی انگاره‌های تعارضی فوق به ویژه تعارض فلسفه و دین است. برای نمونه میرداماد کتاب

جذوات و موافقت را در پاسخ به این پرسش که، چرا به هنگام تجلی خداوند بر کوه، کوه متلاشی گردید؛ اما موسی(ع) آسیبی ندید، نگاشته است. همچنین او در آغاز کتاب *القبسات* بیان می‌کند که این کتاب را در پاسخ به مسئله حدوث عالم نگاشته است. نیز در *الافق المبین* به دفاع از آن پرداخته و در *الایماضات* و دیگر آثار خویش، مبانی آن را استوار ساخته است. او در بحث اثبات حدوث دهری؛ از جهتی با روایاتی مواجه است که ظهورشان در حدوث عالم می‌باشد، از طرفی با متکلمانی روبرو است که فلاسفه را به دلیل اعتقاد به قدم عالم کافر می‌دانستند و از دیگر سوی با فیلسوفانی وارد گفتگو شده که مسئله حدوث عالم را جدلی الطرفین می‌دانند و یا فقط به حدوث ذاتی عالم معتقدند. حکیم استرآباد در برابر ورود مباحث فاقد استدلال و توجیه عقلی به حوزه فلسفه به شدت مقابله می‌کند؛ به عنوان نمونه وجود عالم برزخ و مثال که تعدادی از حکما بر طبق آن، برخی امور وارد در آیات و روایات را تبیین کرده‌اند، امری خیالی، ذوقی و غیربرهانی می‌دانند و به همین دلیل آن را نمی‌پذیرد (ر.ک: میرداماد، 2001، ص ۶۶-۶۲). بنابراین به نظر می‌رسد که پارادایم میرداماد در حکمت یمانی عبارت است از مدلل‌سازی مفاهیم ایمانی.

۵- فلسفه متعالیه

بسیاری از جریان‌های گوناگون دینی، تصوفی و فلسفی معاصر صدرالمتألهین به دنبال نفی و حذف دیگران و تثبیت خویش بودند و کم نبودند کسانی که بر طبل تعارض فلسفه با دین و عرفان نظری می‌کوبیدند. صدرا در راستای حل مسئله تعارض میان فلسفه، عرفان و دین با نظریه‌پردازی و نوآوری‌هایی همچون اصالت وجود، تشکیک وجود، حرکت جوهری، اتحاد عاقل و معقول، وجود رابطی و... به دستگامی رسید که در آن نه تنها فلسفه با عرفان نظری ناسازگاری ندارد، بلکه با او اتحادی پیدا کرد و نه تنها حکمت متعالیه با دین تعارض نیافت بلکه سعی کرد تا تمام فلسفه‌اش را در چارچوب الهیات استدلالی ارائه کند.

علاوه بر این صدرالمتألهین برخلاف حکمای پیش از خود که نفس‌شناسی و برخی مباحث حرکت را در حکمت طبیعی مطرح می‌کردند؛ امور عامه، طبیعیات، الهیات بالمعنی الاخص و علم‌النفس را در حکمت الهی عنوان کرد و هر بخش را یک سفر نامید. پس هدف ملاصدرا در حکمت متعالیه این است که تمام مفاهیم حتی مفاهیم طبیعی حرکت و نفس را الهیاتی کند و این مباحث الهیاتی‌شده را نیز مدلل کند. او در پی این است که از این مفاهیم تفسیر الهیاتی، جبروتی و ملکوتی ارائه بدهد و این تفسیر را نیز مدلل نماید. به بیان دیگر وی می‌خواهد امور زمینی را آسمانی کند، یعنی الهیاتی‌سازی کند؛ اما این الهیاتی‌سازی را مدلل ارائه می‌کند.

«کتابنا الكبير المسمی بالأسفار... کلهما فی الإلهیات» (ملاصدرا، 2003، ج ۲، ص ۱۱۳۰) بنابراین پارادایم حکمت صدرایی را می‌توان مدلل‌سازی الهیاتی مفاهیم فلسفی، عرفانی و طبیعی دانست.

۶- فلسفه نوصدرایی

فلاسفه نوصدرایی علاوه بر استفاده از اصولی که بر حکمت صدرایی حاکم است، در پی این هستند که فلسفه را امتداد اجتماعی و سیاسی دهند. گفتگوی آنان با فلسفه‌های غربی و علوم انسانی و اجتماعی و ورود به میدان فلسفه‌های مضاف بر مبنای همین چارچوب شکل گرفته است (ر.ک: طباطبایی، 2011؛ مطهری، 1999؛ مصباح یزدی، 2012؛ خسروپناه، 2013؛ یزدانپناه، 2022 و...). بر این اساس پارادایم فلسفه نوصدرایی عبارت است از مدلل‌سازی الهیاتی مفاهیم فلسفی و عرفانی و اجتماعی‌سازی مفاهیم فلسفی و عرفانی (مدلل‌سازی الهیاتی و اجتماعی‌سازی مفاهیم فلسفی و عرفانی).

۳-۳ استراتژی

استراتژی‌های پژوهش (Research Strategies)، منطق یا مجموعه روش‌هایی برای پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش به خصوص پرسش‌های چیستی و چرایی فراهم

می‌آورند. استراتژی پژوهشی (منطق تحقیقاتی) نقطه آغاز و مجموعه‌ای از مراحل را مشخص می‌نماید که از طریق این فرایند می‌توان به پرسش‌های چه و چرا پاسخ گفت. برگزیدن یک استراتژی پژوهشی، پایه و اساس هر طرح پژوهشی است. زیرا استراتژی پژوهشی اثر زیادی بر همه تصمیم‌های دیگری دارد که باید طی برنامه‌ریزی و طراحی یک پروژه تحقیقاتی اتخاذ شود. استراتژی‌های پژوهشی روش‌های متفاوتی برای پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش به دست می‌دهند که شامل مشخص کردن یک نقطه شروع، چندین مرحله و یک نقطه پایان است. خصوصیات ویژه این نقاط آغاز و پایان و مراحل میانی آن‌ها است که استراتژی‌های گوناگون را مشخص می‌کند (بلیکی، 2020، ص ۱۱۹-۱۳۵).

اصل بحث استراتژی‌ها از دانش مدیریت وارد علوم اجتماعی شده است و در علوم اجتماعی نیز ۴ استراتژی پژوهش برشمرده‌اند. استراتژی‌های پژوهش را می‌توان مدیریت کلان پژوهش، فرایند مدیریت پژوهش و منطق پژوهش دانست. نگارندگان قصد ندارند تعریف جدیدی از استراتژی ارائه دهند و نیز جعل معنا و مفهوم نکرده‌اند، بلکه می‌خواهند استراتژی با همین تعریف موجود در علوم اجتماعی را وارد مصداق فلسفه کنند.

استراتژی جهت‌دهنده پژوهش و نوع تکنیک‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌های مورد استفاده در پژوهش است. توضیح اینکه وقتی ما با مسئله روبرو می‌شویم باید مشخص کنیم که مسئله ما چیست؟ نحوه ورود ما به مسئله برای حل آن چگونه است؟ نقطه آغاز برای حل مسئله کجاست؟ آیا ما نقطه پایانی برای حل مسئله داریم یا اینکه در فرایند حل مسئله به یک نقطه پایان دست می‌یابیم؟ یعنی یک جواب اجمالی داریم که می‌خواهیم به آن برسیم یا اینکه نمی‌دانیم به چه جوابی می‌خواهیم دست بیابیم؟ تکنیک‌هایی که می‌خواهیم استفاده کنیم کدامند؟ روش‌های حل مسئله چیست؟ رویکردهای حل مسئله چیست؟ رهیافت‌های حل مسئله چیست؟ طراحی ما برای حل مسئله چیست؟ در مواجهه با این سوالات ما باید استراتژی مناسبی درپیش بگیریم.

ما استراتژی‌های پژوهش فلسفی را بر دو بخش بسیط و ترکیبی تقسیم کرده‌ایم که استراتژی‌های پژوهش بسیط عبارتند از استراتژی قیاسی، استراتژی تحلیلی، استراتژی

استقرائی، استراتژی تفسیری و استراتژی شهودی. همچنین استراتژی‌های ترکیبی حاصل ترکیب دو یا چند استراتژی بسیط با یکدیگر هستند.

الف. استراتژی قیاسی

در استراتژی قیاسی، فیلسوف ابتدا نظریه‌ای موقتی را به عنوان پاسخ مسئله ارائه می‌دهد و آنگاه با گردآوری داده‌های مرتبط و استفاده از روش عقلی و دیگر روش‌های متناسب، به مستدل ساختن و اثبات آن نظریه می‌پردازد.

ب. استراتژی تحلیلی

محقق در استراتژی تحلیلی، به بیان پیش‌فرض‌ها و اصطلاح‌شناسی صورت مسئله، جمع‌آوری داده‌های مناسب و تحلیل گزاره‌های مربوط می‌پردازد و با طی این روند و استفاده از روش‌های گوناگون به پاسخ مسئله دست می‌یابد.

ج. استراتژی استقرایی

پژوهشگر در استراتژی استقرائی، بر اساس داده‌هایی که به واسطه حواس ظاهری یا قضایای تجربی گردآوری کرده، دست به تحلیل زده و به دیدگاهی رسیده و سپس از طریق تعمیم این دیدگاه به یک نظریه دست می‌یابد و این نظریه را با استفاده از روش‌های گوناگون توصیف و تبیین می‌کند.

د. استراتژی تفسیری

فیلسوف در استراتژی تفسیری، ابتدا دیدگاه فرد یا مکتب یا ایدئولوژی را نقل می‌کند و سپس با استفاده از روش‌های گوناگون به شرح، تبیین و تفسیر زوایای گوناگون آن می‌پردازد و از دل این شرح و تفسیر، دیدگاه مورد نظر را تأیید، تقویت و یا تکمیل کرده و پاسخ را برای مخاطب روشن و واضح می‌کند. البته در این استراتژی ممکن است علاوه بر شرح و تفسیر، محقق دست به نقد و رد آن دیدگاه بزند و بر این اساس نظریه دیگری را تأیید کند و یا نظریه‌ای نوآورانه ارائه دهد.

اگر دیدگاهی که پژوهشگر نقل می‌کند از منقولات دینی باشد؛ ما استراتژی مربوط را استراتژی تفسیری نوع اول می‌خوانیم و چنان‌چه از آرای فلاسفه و اندیشمندان باشد؛ استراتژی مربوط را استراتژی تفسیری نوع دوم می‌نامیم.

ه. استراتژی شهودی

پژوهشگر در استراتژی شهودی، بر اساس شهودی - شهود به معنای اعم - که خود انجام داده است؛ در پاسخ به مسئله، نظریه‌ای را ارائه می‌کند و آنگاه برای تبیین و اثبات آن از روش‌های گوناگون بهره می‌برد.

و. استراتژی ترکیبی

گاهی فیلسوف نمی‌تواند یا نمی‌خواهد برای حل مسئله، تنها از یک استراتژی استفاده کند، بلکه از ترکیبی از استراتژی‌های مذکور استفاده می‌برد تا در نهایت پاسخ مسئله را به چنگ آورد. در این صورت او از استراتژی ترکیبی بهره برده است. برای مثال استاد مصباح در مسئله اصالت وجود یا ماهیت استراتژی ترکیبی تحلیلی - قیاسی را اخذ کرده است:

۱- ابتدا بر اساس روش نقلی-تاریخی به بیان تاریخچه مختصر مسئله می‌پردازد.

۲- در ادامه به طرح مسئله پرداخته و بیان می‌کند که این مسئله معمولاً بدین گونه مطرح می‌گردد که: «آیا وجود اصیل بوده و ماهیت اعتباری است یا اینکه ماهیت اصیل بوده و وجود اعتباری است؟» پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
استاد عنوان می‌کند که ملاصدرا این مسئله را بدین صورت مطرح کرده که «وجود، دارای حقیقت عینی است» و مفاد تلویحی آن به قرینه مقام؛ حقیقت عینی نداشتن ماهیت است.

۳- سپس بر اساس استراتژی تحلیلی به توضیح واژه‌ها و اصطلاحات وجود، ماهیت، اصالت، اعتباری و حقیقت که واژه‌های محوری این مسئله هستند پرداخته و اصطلاحات مد نظر خویش در این مسئله را انتخاب می‌کند.

۴- آنگاه در گام بعدی محل نزاع را توضیح داده و دو حالت از چهار حالت ممکن را بیان می‌کند که عبارتند از:

- اصالت وجود و ماهیت. وی با استفاده از روش عقلی این حالت را نقد و رد می‌کند.
  - اعتباریت وجود و ماهیت. این حالت نیز طبق روش عقلی نقد و رد می‌شود.
- ۵- اکنون استاد مصباح عنوان می‌کند که بیان مسئله به وجهی که دارای دو فرض دیگر باشد، بر سه اصل بنا نهاده شده است:
- مفهوم وجود؛ یک مفهوم اسمی مستقل و در اصطلاح «وجود محمولی» است.
  - موجودات امکانی به دو قسمت مفهوم وجود و مفهوم ماهیت تحلیل می‌یابند.
  - ترکیب وجود و ماهیت، ترکیبی ذهنی است و نه خارجی.
- ۶- بر اساس سه اصل فوق، حال مسئله بدین صورت ارائه می‌گردد: آیا واقعیت عینی اصالتاً در ازای مفهوم ماهوی است و مفهوم وجود، به عرض بر او حمل می‌گردد یا اینکه واقعیت عینی اصالتاً در ازای مفهوم وجود است و مفهوم ماهوی، به عرض بر او حمل می‌شود؟
- پس دو حالت دیگر بدین قرار هستند:
- اصالت وجود و اعتباریت ماهیت
  - اصالت ماهیت و اعتباریت وجود
- ۷- سپس استاد فایده و اهمیت این بحث را بیان می‌کند و نشان می‌دهد که این یک بحث تفننی نیست.
- ۸- در این مرحله استاد بر اساس استراتژی قیاسی، فرضیه اصالت وجود را اخذ می‌نماید و آنگاه با ارائه چندین دلیل عقلی به اثبات اصالت وجود و اعتباریت ماهیت همت می‌گمارد.
- ۹- در پایان نیز برخی از شبهات و اشکالات وارد شده بر اصالت وجود را مطرح کرده و با استفاده از روش‌های عقلی و تحلیلی، آن‌ها را پاسخ می‌دهد (مصباح یزدی، 2015، ج ۱، درس ۲۶ و ۲۷).

۳-۴ تکنیک

تکنیک (Technique) عبارت است از ابزار کسب و گردآوری اطلاعات که آن را به میدانی و کتابخانه‌ای و میدانی را به نمونه‌پژوهی، پیمایشی و آزمایشی منشعب می‌سازند.

پژوهشگر در راستای وضوح صورت مسئله و رسیدن به پاسخ مسئله به جمع‌آوری داده‌های پژوهش می‌پردازد.

تکنیک مورد استفاده در روش‌شناسی حکمت اسلامی؛ تکنیک کتابخانه‌ای است که منظور از آن، شناسایی منابع مکتوب حکیمان مسلمان و استخراج مدعیات آنها است.

۳-۵ روش

روش (Method) عبارت است از چگونگی کاربست مبانی، اصول و قواعد (ابزار و منابع معرفت/ ماده و صورت) که در مراحل گوناگون پژوهش برای فهم، توصیف، داوری و تولید معرفت و نظریه در جهت نزدیک شدن به پاسخ مسئله و نهایتاً حل مسئله پژوهش صورت می‌گیرد.

روش، از یک جهت به روش توصیفی، روش تعلیلی، روش تحلیلی، روش استدلالی و روش نقدی تقسیم می‌شود و به جهت دیگر به روش هرمنوتیکی، روش پدیدارشناختی، روش ساختارگرایی و روش گفتمانی دسته‌بندی می‌شود. روش‌های توصیفی، تعلیلی، تحلیلی، استدلالی و نقدی هویت معرفتی و دفاعی نظریه را برآورده می‌نمایند؛ ولی روش‌های پدیدارشناختی، هرمنوتیکی، گفتمانی و ساختارگرایی شخصیت و جایگاه تفهیمی و تفهیمی نظریه را به دست می‌آورند.

روش توصیفی نظریه یا پدیده را گزارش می‌کند. روش تعلیلی علل و عوامل روان‌شناختی و جامعه‌شناختی پیدایش و بسط نظریه را معرفی می‌کند. روش تحلیلی به کشف پیش‌فرض‌ها و لوازم و ملزومات نظریه همت می‌گمارد. روش استدلالی به مدلل کردن باور یا کشف مطابقت با واقع می‌پردازد. روش نقدی نیز نظریه رقیب را آسیب‌شناسی می‌نماید. روش استدلالی عبارت است از کاربست مبانی، اصول و قواعد در جهت تبدیل کردن باور به باور صادق موجه و مدلل. این روش را می‌توان به روش‌های جزئی‌تر عقلی، تجربی، نقلی (اعم از تعبدی و تاریخی) و حضوری تقسیم کرد (ر.ک: خسروپناه، 2008، ص ۶۹-۷۰).

۳-۶ رویکرد

رویکرد (Approach) به معنای زاویه دید و نگرش جمعی دانشمندان و متخصصان در پیدایش یک نظریه یا اندیشه معینی است؛ همچون رویکرد فلاسفه معتقد به حکمت صدرایی به مسائل و نظریه‌های فلسفی. این حکما با رویکرد عرفانی و دینی به پژوهش در مسائلی همچون وجود، علیت و حرکت می‌پردازند، یعنی زاویه دید آنان کاملاً عرفانی است و بر همین اساس علیّت را به تشّان تفسیر می‌کنند (ر.ک: ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲، صص ۲۹۹-۳۰۰ و ۳۰۵). این رویکرد عرفانی و دینی در حکمت مشایی دیده نمی‌شود و فقط رویکرد منطقی و استدلالی بر آن حاکم است. البته این بدین معنا نیست که حکمت صدرایی جهت اثبات مسائل فلسفی از روش عقلی - برهانی بهره نمی‌برد، بلکه روش عقلی - برهانی با زاویه دید عرفانی و دینی استفاده می‌شود (ر.ک: خسروپناه، ۲۰۰۸، صص ۷۲).

۳-۷ رهیافت

رهیافت (Attitude) به معنای زاویه، افق، دامنه دید و نگرش شخصی اندیشمندان و پژوهشگران در شکل‌گیری یک نظریه یا اندیشه معینی است؛ همانند رهیافت حکمت عملی فارابی یا رهیافت حکمت نظری شیخ‌الرئیس در مواجهه با مسائل دوران‌شان. در واقع اگر چه فارابی و بوعلی برای حل مسائل گوناگون فلسفی از رویکرد منطقی و استدلالی بهره می‌بردند؛ اما رهیافت آن دو در روبرو شدن با این مسائل متفاوت بود. به جهت رشد و پختگی جامعه اسلامی و نیاز جامعه به نظام‌های اجتماعی در دوره ابونصر فارابی، وی بر مبنای رهیافت حکمت عملی در پی ارائه یک نظام سیاسی و اجتماعی است و بر همین اساس آثار *السیاسة المدنیة* و *آراء اهل المدینة الفاضلة* را می‌نویسد. بوعلی با توجه به مشکلات الهیاتی و طبیعت‌شناختی به نظام جامع‌تر فلسفی روی می‌آورد؛ اما بیشتر رهیافت حکمت نظری داشته و کمتر از رهیافت حکمت عملی استفاده می‌کند. باید توجه کرد که هر رویکرد یا رهیافتی با پیش‌فرض‌های خاصی به نظریه و اندیشه معینی می‌نگرد؛ به عنوان نمونه تاریخ حکمت اسلامی نمونه‌ای از تفاوت رویکرد با رهیافت را در این دانش نشان می‌دهد. فلسفه‌های مشا، اشراق، مشایی - اشراقی، یمانی،

متعالیه و نوصدرایی، رویکردهای گوناگون حکمت اسلامی و تفاوت‌های جزئی‌تر میان حکیمان برجسته - به ویژه مؤسسان مکاتب و گرایش‌های شایع و رایج - رهیافت‌های فلسفه را آشکار می‌سازد.

۴- روش‌شناسی

بر اساس آنچه بیان گردید روش‌شناسی دانشی ساختارمند و فرایندی است که دارای مراحل مبانی فلسفی، پارادایم‌ها، استراتژی‌ها، تکنیک‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌ها است.

ساختار فرایندی روش‌شناسی

باید توجه کرد که روش‌شناسی متفاوت از روش است؛ اما متأسفانه گاهی بین دانش روش‌شناسی با روش خلط می‌شود و این دو را یکی می‌انگارند. روش‌شناسی معنای گسترده‌تری دارد که شامل مبانی فلسفی تحقیق، پارادایم‌های تحقیق، استراتژی‌های تحقیق، تکنیک‌های تحقیق، روش‌های تحقیق، رویکردهای تحقیق و رهیافت‌های تحقیق است. پس برای شناخت روش‌شناسی یک علم باید فرایندی را در نظر گرفت که شامل مبانی فلسفی، پارادایم‌ها، استراتژی‌ها، تکنیک‌ها، روش‌ها رویکردها و رهیافت‌ها است.

بر این اساس روش‌شناسی دانشی فرایندی و ساختارمند است که از مرحله مبانی فلسفی شروع می‌شود و مشخص می‌کند که چه مبانی فلسفی‌ای گزینش شده‌اند و سپس مبتنی بر این مبانی فلسفی، اصول و پارادایم انتخاب می‌شوند و آنگاه استراتژی/ استراتژی‌های مناسبی اتخاذ می‌گردند. در گام بعدی بر اساس مراحل قبل؛ تکنیک‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌هایی برای حل مسئله به کار بسته می‌شوند و مسئله پژوهش پاسخ داده می‌شود.

نکته دارای اهمیت این است که تنها با روش هرمنوتیکی است که فهم دقیق نظریه‌ها، پارادایم‌ها، استراتژی‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌های فلاسفه صورت می‌گیرد؛ بر این اساس در فرایند فهم ساحت‌های مذکور پژوهشگر نباید پیش‌فرض‌های تحمیلی خویش را دخیل نماید و فقط باید به مقصود و مراد مؤلفان حکمت دست یابد. البته برای دستیابی به این مهم، محقق بایستی منابع و آثار فلسفی را مؤلف محورانه - نه همچون هرمنوتیست‌های فلسفی، مفسر محورانه - فهم کند.

توضیح مطلب اینکه، هر متنی با مؤلف و مفسرش ارتباط می‌یابد و تفسیر و فهم از متن نیز با رویکرد مؤلف‌محوری و مفسر‌محوری تفاوت می‌یابد. مفسر مؤلف‌محور، تمام تلاش خویش را به کار می‌بندد تا به مراد، مقصود و خواسته‌های مؤلف و سازنده‌ی متن دست یابد؛ بر این اساس از قرینه‌های حالیه و مقالیه و قواعد زبان‌شناختی و ضوابط دستوری بهره می‌برد تا بهتر به کشف معنا و نیت مؤلف برسد. پژوهشگر در مقام فهم و توصیف روش‌های فلاسفه‌ی اسلامی نباید مفسر‌محورانه به تفسیر منابع مکتوب آن‌ها پردازد و باید از تفسیر به رأی و دخالت ذهنیت و پیش‌فرض و پیش‌دانسته‌های خویش در فرایند فهم پرهیز کند.

باید توجه کرد که پیش‌دانسته‌ها و پیش‌فرض‌ها بر سه نوع هستند:

الف. پیش‌فرض‌های استخراجی و استنباطی: این پیش‌فرض‌ها شامل ابزار به دست آوردن معنا از متون هستند؛ یعنی قواعد زبان متکلم. به عنوان نمونه قواعد زبان عربی نسبت به متون حکمت اسلامی و قواعد زبان‌شناختی مانند عام و خاص، مطلق و مقید، مجمل و مبین، قراین حالیه و مقالیه و توجه به معانی عصر مؤلف از این سنخ پیش‌فرض‌ها به شمار می‌آیند.

باید توجه کرد که این دسته از پیش‌دانسته‌ها نه تنها رهن فهم و درک نیت و مقصود مؤلف متن نیستند، بلکه همراه و همیار فهم هستند و باید از آن‌ها بهره برد.

ب. پیش‌فرض‌های استفه‌امی: این پیش‌فرض‌ها پرسش‌هایی هستند که مفسر از متون فلسفی می‌کند و منشأ دریافت مدلول‌های التزامی آن‌ها می‌گردند و چنانچه این پرسش‌ها طرح نمی‌شدند؛ هیچ‌گاه آن معانی التزامی ظهور نمی‌یافتند. این سنخ از پیش‌دانسته‌ها نیز در مقام فهم و توصیف متون فلسفی مفید بوده و بسیار به تحلیل و کشف دلالت‌های التزامی و پیش‌فرض‌های مؤلف یاری می‌رسانند.

ج. پیش‌فرض‌های تحمیلی و تطبیقی: این دسته از پیش‌فرض‌ها تفسیر به رأی را به دنبال خواهد داشت. به عنوان مثال اگر کسی گرایش به پدیدارشناسی کانت دارد و آثار ابن‌سینا را نیز به گونه‌ای تفسیر کند که گویا شیخ، پدیدارشناس است؛ در آن صورت گرفتار پیش‌فرض تحمیلی شده است که این نوع مواجهه رهن فهم مقصود بوعلی است. پژوهش در حوزه روش‌شناسی می‌تواند به گونه‌ی توصیفی و تاریخی و درجه دوم باشد. رویکرد تاریخی، زاویه دید خاصی است که محقق توسط آن، هویت تحقق‌یافته و تاریخی علم را ملاحظه می‌کند و پرسش‌های حوزه معرفتی خویش را به گونه‌ی توصیفی پاسخ می‌گوید؛ بدین معنی که محقق با روش مناسب مسائل خویش را توجیه می‌کند، مثل تبیین فلسفه علم از چیستی استقراء و توان حجیت آن (اثبات، تأیید، ابطال و...) که تنها با شواهد تاریخی برگرفته از هویت تحقق‌یافته و منبسط علم به دست می‌آید. پس بر اساس این رویکرد، پژوهشگر باید به عملکرد اندیش‌مندان توجه نماید و پارادایم‌ها، استراتژی‌ها، تکنیک‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌های آن‌ها را شکار و شناسایی کند و آنگاه در گام بعدی می‌تواند بر اساس آن در جایگاه توصیه‌نشیند و سایرین را به پیروی از روش‌شناسی عالمان گذشته سفارش نماید.

همچنین پژوهش‌های روش‌شناسی می‌تواند به صورت منطقی-معرفت‌شناختی و بایسته موارد پیش‌گفته را کشف و بر آن تأکید ورزد. توضیح اینکه چنانچه مسائل بیرونی و درونی دانش با قطع نظر از هویت تاریخی علم مورد مطالعه و بررسی واقع گردند و مسائل آن دانش در مقام بایسته و به صورت هنجاری پاسخ گفته شوند؛ آن را رویکرد منطقی-

معرفت‌شناختی می‌گوییم، همچون فلسفه اسلامی و فیزیک که فارغ از توجه به تاریخ وجود یا تاریخ جسم درباره احکام آن‌ها سخن می‌گویند.

البته باید توجه کرد که جمع طولی این دو رویکرد نیز امکان‌پذیر است؛ بدین صورت که نخست بر اساس رویکرد درجه دوم به شناسایی روش‌شناسی عالمان علوم همت گماشت و پس از آسیب‌شناسی منطقی-معرفت‌شناختی آن‌ها، به روش‌شناسی بایسته دست یافت. به نظر می‌رسد که باید در تحقیقات روش‌شناختی رویکردهای تاریخی و منطقی-معرفت‌شناختی مورد توجه قرار گیرد. رویکرد تاریخی در مقام گردآوری اطلاعات و داوری توصیفی و رویکرد منطقی-معرفت‌شناختی در مقام داوری بایسته‌ای استفاده می‌شود. رویکرد منطقی-معرفت‌شناختی بدین معنا است که پژوهشگر با نگرش درجه اول به مسائل درون دانش نمی‌پردازد؛ بلکه به مسائل، نگرش فرانگرانه و درجه دوم دارد و زاویه دید پژوهشگران در این دانش کلان و بیرونی است. به عنوان مثال روش‌شناسی فلسفه اسلامی در مقام اثبات یا نفی مسائل فلسفی - مانند اصالت وجود یا ماهیت و... - نیست. بر اساس رویکرد تاریخی نیز محقق، مکاتب و گرایش‌های فلسفی را در شرایط مکانی و زمانی ویژه‌ای مطالعه و دنبال می‌نماید. درواقع بر طبق این رویکرد نسبت به مکاتب، گرایش‌ها، رویکردها و رهیافت‌های فلسفی نگرش کلان و بیرونی وجود دارد و این نگرش به شکل تاریخی پی‌گیری می‌شود و فرایند پیدایش، بسط و قبض مسائل شناسایی می‌گردد. پس روش‌شناسی حکمت اسلامی باید از زمان شکل‌گیری تا حکمای معاصر بررسی شود (ر.ک: خسروپناه، 2008، صص ۶۷-۶۹، ۷۳، ۷۵ و ۷۷).

بر اساس آنچه بیان گردید روش تحقیق در فرایند پژوهش روش‌شناسی حکمت اسلامی به صورت هرمنوتیکی، توصیفی، تعلیلی، تحلیلی، نقدی و استدلالی و رویکرد تاریخی و منطقی سپری می‌شود. بدین صورت که پس از استفاده از تکنیک کتابخانه‌ای، با روش‌های هرمنوتیکی غیرتحمیلی و توصیفی و رویکرد تاریخی؛ فهم و توصیف مبانی فلسفی، پارادایم‌ها، استراتژی‌ها، تکنیک‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌های مکاتب فلسفی به دست می‌آید. آنگاه درگام بعدی با بکارگیری روش‌های تعلیلی و تحلیلی بر روی معرفت‌های به دست آمده؛ به شناخت دقیق‌تر و کامل‌تری از مبانی فلسفی، پارادایم‌ها، استراتژی‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌های مکاتب فلسفی می‌رسیم. سپس

باید با بهره‌گیری از روش نقادی به بیان آسیب‌های روش‌شناختی فلسفه اسلامی پرداخت و در نهایت نیز با روش استدلالی و رویکرد منطقی، روش‌شناسی فلسفه اسلامی بایسته را طراحی کرد.

۵- نتیجه‌گیری

روش‌شناسی دانشی فرایندی و ساختارمند است که از مبانی فلسفی آغاز می‌گردد و مشخص می‌کند که چه مبانی فلسفی‌ای گزینش شده‌اند و سپس مبتنی بر این مبانی فلسفی، اصول و پارادایم انتخاب می‌شوند و و آنگاه استراتژی/ استراتژی‌های مناسبی اتخاذ می‌گردند. در گام بعدی بر اساس مراحل قبل؛ تکنیک‌ها، روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌هایی به کار بسته شده و مسئله پژوهش پاسخ داده می‌شود.

مبنای فلسفی روش‌شناسی حکمت اسلامی رئالیسم میناگرایی است. حکمت اسلامی دارای پارادایم‌های مشا، اشراق، مشایی-اشراقی، یمانی، صدرایی و نوصدرایی است که:

- پارادایم فلسفه مشا مدلل‌سازی مفاهیم حکمت نظری و عملی است.
- پارادایم حکمت اشراق، مدلل‌سازی مفاهیم عرفانی است.
- پارادایم مکتب مشایی - اشراقی مدلل‌سازی مفاهیم حکمت نظری و عملی و مفاهیم عرفانی است.
- پارادایم حکمت یمانی مدلل‌سازی مفاهیم ایمانی است.
- پارادایم حکمت صدرایی مدلل‌سازی الهیاتی مفاهیم فلسفی، عرفانی و طبیعی است.
- پارادایم فلسفه نوصدرایی مدلل‌سازی الهیاتی و اجتماعی‌سازی مفاهیم فلسفی و عرفانی است.

استراتژی‌های پژوهش فلسفی بر دو بخش بسیط و ترکیبی هستند که استراتژی‌های پژوهش بسیط عبارتند از استراتژی قیاسی، استراتژی تحلیلی، استراتژی استقرایی، استراتژی تفسیری و استراتژی شهودی. همچنین استراتژی‌های ترکیبی حاصل ترکیب دو یا چند استراتژی بسیط با یکدیگر هستند.

روش عبارت است از چگونگی کاربرست مبانی، اصول و قواعد (ابزار و منابع معرفت/ ماده و صورت) که در مراحل گوناگون پژوهش برای فهم، توصیف، داوری و تولید معرفت و نظریه در جهت نزدیک شدن به پاسخ مسئله و نهایتاً حل مسئله پژوهش صورت می‌گیرد. رویکرد عبارت است از زاویه دید و نگرش جمعی عالمان و متخصصان در پیدایش یک نظریه یا اندیشه معین و رهیافت نیز همان زاویه، افق، دامنه دید و نگرش شخصی عالمان و پژوهشگران در پیدایش یک نظریه یا اندیشه معین است.

مشارکت نویسندگان

هر دو نویسنده در محتوا، ساختار و نگارش مقاله به صورت مشترک تلاش و همکاری کرده‌اند.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مأخذ

- Blaikie, N, Designing Social Research, Tehran, ney, 2020. Persian
- Descartes, R, Descartes' Philosophy, translated by Manuchehr Sanei, Tehran, Al-huda, 1997. Persian
- Farabi, A, Al-aa'maal Al-falsafiya, Beirut, Dar al-manahel, 1993. Arabic
- ..... , Al-manteqhiyyat, Qom, Ayatollah Marashi's maktaba, 1987. Arabic
- ..... , Fosul Al-muntazaa, Tehran, Al-maktaba Al-zahra, 1984. Arabic
- Ibne-Sina, Al-esharat, Qom, Al-balaghah, 1996. Arabic
- ..... , Oyoun Al-hikmah, Abd Al-rahman Badawi, Beirut, Dar Al-qalam, 1980. Arabic
- ..... , Tes-a Rasail, Cairo, Dar Al-arab, 1909. Arabic
- Khosropanah, A, Philosophy of Humanities (Theoretical foundations), Qom, 2013. Persian
- ..... , Philosophy of Islamic philosophy, Tehran, Institute for Islamic Culture and Thought, 2008. Persian

- Mesbah yazdi, M, Philosophy Education, Imam Khomeini Educational and Research Institute, 2015. Persian
- ..... , Society and History from the Perspective of the Qur'an, 2012. Persian
- Meskeveyh, A, Tahzib Al-akhlaq, Qom, Bidar, 1991. Arabic
- Mirdamad, M, Jazavat va Mavaqit, Tehran, Written Heritage, 2001. Arabic
- ..... , Mosannafate Mirdamad, Abd Allah Noorani, Tehran, Association of Cultural Works and Cultural Heritage, 2002. Arabic
- Motahari, M, Society and History, Tehran, Sadra, 1999. Persian
- Mullasadra, Al-hekmat Al-mutaaliya, Beirut, Dar Ihya al-turath al-arabi, 1981. Persian
- ..... , Al-ta'lighaat Ala Al-ilhiyat Al-shifa, Tehran, Sadra Islamic Wisdom Foundation, 2003. Arabic
- Raazi, Fakhr Al-din, Kitab Al-mohassal, Cairo, Dar al-turath, 1991. Arabic
- ..... , Sharh Al-esharat, Tehran, Association of Cultural Works and Cultural Heritage, 2006. Arabic
- Shahrestani, M, Mosarea't Al-falaasefah, Qom, Ayatollah Marashi's maktaba, 1985. Arabic
- Souhrawardi, Shahab Al-din Omar, Kashf Al-fazaeh Al-yunaniya, Egypt, Dar Al-salam, 2000. Arabic
- Souhrawardi, Shahab Al-din Yahya, , Majmoue mosannafate, Tehran, Cultural studies and researches inistitute, 1994. Arabic
- Tabataba'i, M.H, Nahayat-ol-hekmah, Qom, Nashr al-eslami, 2008. Arabic
- ..... , The Principles of Philosophy and the Method of Realism, Qom, Sadra, 2011. Persian
- Tusi, Nasir Al-din, Asas Al-eghtebas, Tehran, University of Tehran, ۱۹۸۲. Persian
- ..... ,Tajrid Al-e'teghad, Qom, Nashr-al-eslami, 2005. Arabic
- Qazaali, Abu-hamed, Tahaafot Al-falaasefah, Tehran, Shamse tabrizi, 2003. Arabic
- Yazdanpanah, Y, What and how Culture Exists, Qom, tomorrow's book, 2022. Persian

معرفی نویسندگان

عبدالحسین خسروپناه استاد تمام حکمت اسلامی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی است که در سال ۱۳۷۴ در رشته کلام اسلامی با رساله «انتظارات بشر از دین» از مؤسسه امام صادق (ع) فارغ التحصیل شد. ایشان سردبیر مجله علمی پژوهشی «مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی» و عضو هیئت تحریریه مجلات علمی پژوهشی مختلف دانشگاه‌های متعدد است و دبیر علمی

همایش‌های متعدد بین‌المللی و ملی بوده است. ایشان بیش از ۳۰۰ مقاله علمی پژوهشی در مجلات و کنفرانس‌های علمی ارائه کرده و بیش از ۵۰ کتاب تألیف کرده است. ایشان جایزه بین‌المللی علوم انسانی اسلامی را دریافت کرده و دارای نظریه‌ها و دیدگاه‌های اختصاصی است که عبارتند از: ۱- نظریه فلسفه فلسفه اسلامی که در هیأت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی به عنوان نوآوری پذیرفته شد ۲- نظریه دیدبانی ۳- نظریه حکمت خودی و تغییر موضوع فلسفه به وجود انضمامی انسان ۴- رئالیسم شبکه‌ای و تئوری بداهت نظام‌مند کارآمد ۵- الگوی حکمی-اجتهادی و روش‌شناسی حکمی-اجتهادی ۶- نظریه فرایندی از مبانی تا نظام‌های عینی.

Professor at the Islamic Research Institute for Culture and Thought

✉ khosropanahdezfuli@gmail.com

حسام‌الدین مؤمنی شهرکی کارشناسی فلسفه و عرفان اسلامی را از دانشگاه مذاهب اسلامی و کارشناسی ارشد فلسفه اسلامی را از دانشگاه قم دریافت کرده است. او دکترای فلسفه و کلام اسلامی را نیز با عنوان رساله «نقش حس و تجربه در فرایند و ارزش معرفت در اندیشه صدرالمتألهین» از دانشگاه قم اخذ کرده است. وی بیش از ۱۵ مقاله علمی پژوهشی در مجلات و کنفرانس‌های علمی ارائه داده است.

Researcher at the Islamic Research Institute for Culture and Education

✉ hesamaldin.momeni@gmail.com

How to cite this paper:

Abdalthosein khosropanah, Hesamaldin Moemeni Shahraki (2023). The Robust First-Person Perspective: A Inquiry On the Methodological Structure of Islamic Wisdom with an Emphasis on the Ontological Field. *Journal of Ontological Researches*, 11(22), 371-398. Persian.

DOR: 20.1001.1.23453761.1401.11.22.14.3

DOI: 10.22061/orj.2023.1838

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1838.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی